

Prof. dr hab. Jacek Woźny

Bydgoszcz, 14 listopada 2024 r.

Wydział Historyczny

UKW w Bydgoszczy

Recenzja rozprawy doktorskiej magistra Mateusza Skrzatka pt. *Przestrzeń osadnicza na rubieży państwa wczesnopiastowskiego w świetle analiz geoinformacyjnych. Ziemia lubuska i ziemia chełmińska – studium porównawcze* (tekst główny s. 290, Załącznik I: atlas z rycinami, Załącznik II: wykazy i katalogi), Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk Historycznych, Toruń 2024.

W świetle Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, której zapisom podlega przewód doktorski Pana magistra Mateusza Skrzatka, niniejsza recenzja zawierać powinna uzasadnioną ocenę spełnienia przez rozprawę doktorską warunków określonych w art. 13 ust. 1 wymienionej ustawy. Nakazują one, aby „*rozprawa doktorska, przygotowywana pod opieką promotora albo pod opieką promotora i promotora pomocniczego, stanowiła oryginalne rozwiązanie problemu naukowego lub oryginalne rozwiązanie problemu w oparciu o opracowanie projektowe, konstrukcyjne, technologiczne, lub oryginalne dokonanie artystyczne, oraz wykazywała ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej lub artystycznej oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia (przez niego) pracy naukowej lub artystycznej*” (<https://lexlege.pl/stop-nauk/art-13/> : dostęp 09. 11. 2024). Biorąc pod uwagę całokształt ocenianego dokonania Mateusza Skrzatka, stwierdzić można, że w pełni właściwa dla jego tematyki była opieka promotorska profesora Wojciecha Chudziaka. Studium porównawcze ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej jako dwóch przestrzeni osadniczych, położonych na

rubieży państwa wczesnopiastowskiego, ujętych w świetle analiz geoinformacyjnych, stanowi oryginalny temat badawczy o dużym stopniu nowatorstwa, natomiast zastosowane przez Mateusza Skrzatka metody i techniki analityczne, świadczą o jego wysokiej ogólnej wiedzy w zakresie archeologii. Stanowią równocześnie ważny wkład do aktualnej wiedzy na temat analiz osadniczych. Szczegółowe uzasadnienie tak sformułowanej opinii wymaga szerszego i uporządkowanego rozwinięcia.

Recenzowana dysertacja ma dobrze ustrukturuwany tekst, co osiągnięte zostało dzięki podziałowi jej zawartości na trzy części, z których każda „*stanowi integralną część pracy*” (s. 62). Najważniejsza pod względem metodologicznym, analitycznym i syntetycznym jest część pierwsza, jednak największy wysiłek autorski włożony został w przygotowanie atlasu z rycinami (Załącznik I) oraz wykazów i katalogów (Załącznik II), gdzie w pełni wykorzystane zostały przez Mateusza Skrzatka techniki geoinformacyjne. Przejrzyste uporządkowanie rozdziałów w pierwszej, zasadniczej części dysertacji ułatwia podążanie za tokiem myśli autora rozprawy. W punkcie 1.7. (*Układ pracy*) opisany został on bardzo zwięźle, jako: *Wstęp* (rozdziały 1-2), *Wyniki* (rozdział 3), *Dyskusja* (rozdział 4) i *Podsumowanie* (rozdział 5). Sporo miejsca poświęcone zostało także w pierwszym tomie na Spis Tabel (83 pozycje), Spis Rycin (41 pozycji) oraz Bibliografię (510 pozycji). Jeśli dodamy do tego, że pierwszy Załącznik doktoratu (atlas rycin) zawiera 167 kolejnych opracowań graficznych materiału badawczego na 193 stronach , zaś drugi Załącznik doktoratu (wykazy i katalogi) zawiera kolejne 22 tabele i 170 rycin zawartych na 435 stronach, to stwierdzamy, że rozprawa doktorska Mateusza Skrzatka liczy w sumie 918 stron, co jest dużym dokonaniem, biorąc jeszcze pod uwagę znacznie większą liczbę parametrów, które na podstawie powyższych danych Mateusz Skrzatek wyliczył, aby osiągnąć zakładany w pracy cel, jakim było „*uchwycenie przemian związanych z wykształceniem się rubieży osadniczej w okresie państwowości*” (s. 9).

Rzeczywisty spis treści rozprawy doktorskiej Mateusza Skrzatka jest bardziej rozbudowany, niż przedstawia to wspomniany punkt 1.7. Samo Wprowadzenie obejmuje 64 strony, czyli prawie 1/5 objętości tekstu pracy. Dzięki temu jest wieloaspektowe i wyczerpujące, dotykając takich zagadnień, jak: cel i zakres pracy, kwestie terminologiczne, materiał badawczy, chronologia synchronizacja wczesnośredniowiecznej chronologii ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej, historia badań, metody badań i struktura pracy. Rozdział 2 bardzo dokładnie porównuje ze sobą uwarunkowania środowiskowe ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej, aby umożliwić późniejszą konfrontację danych osadniczych z obu

analizowanych obszarów (uwaga recenzyjna: *Uwarunkowania ogólne* powinny być podpunktem 2.1. a nie 2.2. i dalsze podpunkty też są błędnie numerowane). W rozdziale 3 opisane zostało rozmieszczenie oraz struktura zasiedlenia ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej we wczesnym średniowieczu. Obejmuje on 116 stron tekstu, stanowiąc najobszerniejszą część tego tomu dysertacji. Znalazły się w nim takie zagadnienia, jak: chorologiczny zakres zasiedlenia na tle mezorogienów fizycznogeograficznych (uwaga recenzyjna: powinien to być podpunkt 3.1. a nie 3.2. i dalsze podpunkty też są błędnie numerowane), osady, skupiska, strefy, regiony). Drobiazgowy, wielopoziomowy podział podpunktów wiąże się z dość częstymi pomyłkami w ich numeracjach (np. dwukrotnie występuje podpunkt 3.3 a po 3.3.6.2.1. jest 3.2.6.2.2).. Przy dalszej pracy redakcyjnej nad tekstem, w razie jego publikacji, muszą być one uporządkowane. Rozdział 4 dotyczy analizy porównawczej ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej w świetle analiz geoinformacyjnych. Zgodnie z wcześniej wprowadzonymi podziałami treści, kolejno porównane zostały w tym rozdziale osady ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej, skupiska osadnicze na tych ziemiach, strefy osadnicze oraz regiony osadnicze ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej. Podsumowanie w syntetycznej formie zamyka całość dysertacji (s. 242-248).

Dopiero po dogłębnych analizach wszystkich danych z ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej ukazane zostały przez doktoranta różnice w formach ich zasiedlania u progu państwowości polskiej. Konstrukcja strukturalna omawianej rozprawy widoczna jest nie tylko w jej zasadniczym trójpodziale (*Część główna, Załącznik I, Załącznik II*) oraz prezentacji układu pracy przez jej autora (*Wstęp, Wyniki, Dyskusja. Podsumowanie*), ale także w obrębie poszczególnych rozdziałów Części głównej, gdzie najpierw prezentowane są zawsze szczegółowe wyniki analityczne, potem zaś każdorazowo zostają one podsumowane stwierdzeniem „*Wśród najważniejszych wniosków porównawczych (...) należy wymienić (...)*” (np. s. 207, 213, 217, 222, 230, 236, 240). Zasadniczo trafna metoda takiego przedstawiania uogólnionych wniosków w jednym wypadku powoduje pewną wątpliwość. Dotyczy to podrozdziału 4.2. w którym porównano skupiska osadnicze ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej (s. 233 - 239). Na stronach 233-235 „*analiza porównawcza skupisk osadniczych (...) ukazuje istotne różnice w strukturze, dynamice rozwoju oraz funkcjach osadniczych tych regionów. Oba regiony charakteryzują się rozbudowaną siecią osadniczą, jednak różnice w liczbie skupisk oraz ich strukturze wskazują na odmienne procesy historyczne i społeczne, które wpłynęły na rozwój osadnictwa*” (s. 233). Są to jedne z najciekawszych i najważniejszych ustaleń badawczych Mateusza Skrzatka. Ich standardowe podsumowanie na

końcu podrozdziału 4.2. dotyczy jednak bardziej położenia topograficznego skupisk osadniczych (jak w podrozdziale 4.1.2.), a nie procesów historycznych i społecznych (s. 233) z tym powiązanych. Obfitość analiz geoinformacyjnych nie tylko powoduje niekiedy powroty do podobnych ustaleń, jak we wspomnianym wypadku, ale komplikuje czytelnikowi zrozumienie tego, które wartości liczbowe wyliczeń są definitywne dla danego zjawiska. Przykładowo, inne są wartości procentowe preferencji terenów wysoczyznowych dla osadnictwa na ziemi chełmińskiej w podpunkcie 4.1.1. (Położenie osad względem form ukształtowania terenu: 71,7 % wszystkich osad – s. 213), w podpunkcie 4.2. (Skupiska osadnicze ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej: 66,27 % udziału dominacji osadnictwa wysoczyznowego w skupiskach – s. 236) oraz podpunkcie 4.3. (Strefy osadnicze ziemi chełmińskiej i ziemi lubuskiej: 73,59 % - „*pod względem dominacji osadnictwa wysoczyznowego*” – s. 237). Te niewielkie rozbieżności nie zaburzają wyraźnej, statystycznej tendencji dominacji osadnictwa wysoczyznowego na ziemi chełmińskiej, ale trudno w świetle podanych wartości liczbowych odpowiedzieć krótko na pytanie: jaki procent osadnictwa wczesnośredniowiecznego na ziemi chełmińskiej (i ziemi lubuskiej) zlokalizowany był na wysoczyznach i poza nimi. W przypadku dalszych, pogłębionych studiów nad tematyką ocenianej dysertacji, lub jej publikowaniem, wyjaśnienie autorskie byłoby pomocne.

Studium porównawcze osadnictwa na ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej we wczesnym średniowieczu wymagało zgromadzenia obszernego zasobu źródłowego. Mateusz Skrzatek wykorzystał przede wszystkim informacje zapisane na Kartach Ewidencji Zabytków Archeologicznych, przechowywanych w czterech delegaturach Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków: Bydgoszczy, Toruniu, Gorzowie Wielkopolskim i Zielonej Górze. Po modyfikacjach, „*ostatecznie w bazie stanowisk archeologicznych obszaru badań znalazło się 2803 stanowisk archeologicznych, z czego 1149 zakwalifikowano na rzecz dalszych analiz przestrzennych (osady i grodziska)*” (s. 17). Oprócz danych archiwalnych, bogaty zasób informacji wcześniej opracowanych i opublikowanych dokumentuje obszerna bibliografia ocenianej dysertacji. O ile cały potencjał dostępnego materiału źródłowego jest kompletny i statystycznie istotny dla tematyki dysertacji, pewne zastanowienie wzbudza pominięcie w analizach i wnioskach na temat struktur osadniczych cmentarzysk oraz skarbów, jako odrębnych kategorii poznawczych. Zwłaszcza cmentarzyska, choć nieliczne, wymieniane w tabelach 1 i 2, przy zastosowaniu niektórych modeli struktur osadniczych, mogą być w nich, obok centralnych grodów lub osad, uznawane za analogiczne miejsca centralne (Piontek J.,

Czerniak L., 1988, *Prahistoria a paleodemografia. Próba określenia zadań i możliwości poznawczych prahistorii w badaniach nad demografią społeczeństw pradziejowych*, (w:) red. J. Piontek, *Szkice z antropologii ogólnej*, Poznań, s. 103-140).

Wykorzystanie przez Mateusza Skrzatka potencjału najnowszych osiągnięć metod geoinformacyjnych w porównaniu do archiwalnych zasobów KEZA, wywołuje refleksję nad historią ich powstawania, poczynając od 1980 roku (Mazurowski R., *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa-Poznań 1980), przez modyfikowane instrukcje (Konopka M., *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych*, Warszawa 1984), po nowsze opracowania (*Instrukcja opracowania Karty Ewidencji Nieruchomego Zabytku Archeologicznego - stanowiska archeologicznego*, b.d.w.). Autor dokładnie przeanalizował etapy badań archeologicznych na ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej, w związku z czym powstała obszerna i szczegółowa rozprawa doktorska. Rodzi się jednak pytanie, na ile dane wpisywane według map 1:10 000 kilka dekad temu przez wykonawców arkuszy Archeologicznego Zdjęcia Polski są zgodne z danymi precyzyjnie określanymi współczesnymi metodami geoinformacyjnymi. Analogiczne pytania dotyczą zarówno położenia stanowisk archeologicznych wobec form terenowych, które zaznaczano niegdyś w odpowiedniej rubryce karty AZP, jak też np. podobnie określanego podłoża glebowego, na którym zalegały zabytki. Wykonawcy takich dokumentacji wiedzą, że mapy topograficzne i glebowe nie zawsze w łatwy sposób można było ze sobą zestawić. Dodając jeszcze mapy administracyjne, weryfikacja wszystkich tych danych w systemie GIS, przynajmniej w zakresie metodologicznym, zasługuje na odrębne opracowanie, dla którego Mateusz Skrzatek stworzył inspirujący punkt wyjścia. W ostatnim akapicie ocenianej rozprawy w pełni trafnie stwierdził on więc, że „wyniki analiz zmian struktury oraz zasiedlenia ziemi chełmińskiej i lubuskiej, mogą stanowić podstawę do dalszych analiz funkcjonalno-przestrzennych zarówno dla pojedynczych osad, skupisk, stref zasiedlenia czy całych regionów” (s. 247).

Wnioski badawcze, otwierające perspektywę kolejnych analiz osadniczych z wykorzystaniem nowych technologii informatycznych, zamieszczone zostały w Podsumowaniu ocenianej rozprawy. Niektóre z nich są stosunkowo oczywiste („Rola sieci hydrograficznej była kluczowa w obu regionach” czy „Znaczenie pokrywy glebowej miało kluczowy wpływ na rozwój osadnictwa” – s. 242). Wyodrębnienie na podstawie analiz GIS kilku faz osadnictwa, przebiegających według odmiennych reguł na ziemi lubuskiej i ziemi chełmińskiej, należy do najważniejszych osiągnięć ocenianej dysertacji Mateusza Skrzatka. W pełni trafny jest jego ogólny wniosek, że „badania nad rozmieszczeniem i strukturą

osadnictwa w tych regionach pokazują, jak ważne były czynniki środowiskowe (...). Jednak równie istotne były zmiany społeczne, gospodarcze i polityczne (...)" (s. 243). Warto w tym miejscu przypomnieć kilka zdań Jerzego Topolskiego: „*Położenie geograficzne i inne cechy czy elementy przestrzeni mogą jedynie być brane pod uwagę przez ludzi w ich decyzjach i działaniach. (...) Poza tym, że wszelkie działanie odbywa się w przestrzeni, jej konkretne elementy stwarzają dla człowieka jedynie pewna pulę uwarunkowań szczególnych, które racjonalnie działający człowiek chce osiągnąć. (...) Presja nie ma jednak charakteru deterministycznego, bowiem przestrzeń nie działa, lecz jest*" (Topolski J., 1996, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa, s. 154). Łączenie aspektów geografii fizycznej i geografii osadniczej w interpretacjach archeologicznych nie powinno zatem poprzestawać na danych GIS, a sięgać do zagadnień społecznych i humanistycznych. Mateusz Skrzatek odwołuje się również do czynników antropogenicznych przy ocenie zgromadzonych danych KEZA i GIS, zgodnie z ogólnymi wskazówkami metodologii historii. Nadaje to dodatkowej wartości merytorycznej jego dysertacji. W rezultacie stwierdzam, że oceniana praca doktorska spełnia wymagania określone w art. 13 ust. 1 *Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* stawiane wobec prac doktorskich, ponieważ stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie naukowej archeologii oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia przez niego pracy naukowej. Drobne omyłki redakcyjne, wynikające ze złożonych i wielorakich obliczeń geoinformatycznych przeprowadzonych w doktoracie, powinny być wyeliminowane przy ewentualnym przygotowaniu dysertacji do druku. Wnioskuje zatem w konkluzji, pomimo nielicznych zastrzeżeń technicznych, o dopuszczenie magistra Mateusza Skrzatka do dalszych etapów przewodu doktorskiego, ze względu na wymienione powyżej innowacyjne walory naukowe jego dokonania badawczego.

Prof. dr hab. Jacek Woźny